

Keel ja
Kirjandus

5/2010

LIII AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

VEENE AJALUGU JA KULTUUR **JAAN KROSSI ROMAANIS „KEISRI HULL”**

LJUBOV KISSELJOVA

Jaan Krossi üks tuntumaid romaane „Keisri hull” ilmus 1978. aastal ja tõlgiti seejärel paljudesse maailma keeltesse, sealhulgas ka vene keelde.¹ Huvitav on selle suure ja keerulise teksti üks aspektidest, esimesel pilgul mitte keskne, kuid tihedalt läbipõimunud romaani põhiprobleemiga, mida võiks määratleda eestlaste saatusena võõra ikke all. Asi ei ole siin ainult ja võib-olla ka mitte niivõrd Krossi kirjeldatud ajalooepohhis, kui Eesti läks Vene impeeriumi koosseisu ja jagati kahe Läänemere-äärse kubermangu, Eesti- ja Liivimaa vahel, kus valitsesid baltisakslased ning eestlaste põhimass olid pärisorised talupojad. Krossi huvitab esmajoones see, kuidas kurnatud harimatust rahvamassist sünnib eesti rahvus. Sellepärast on peategelase – kelle prototüübiks on reaalne ajalooline isik, Liivimaa mõisnik ja Vene armee erupolkovnik Timotheus Eberhard von Bock, kes pandi 1818. aastal keiser Aleksander I käsul Schlüssenburgi kindlusesse vangi tema „meelepaha tekitava” mässukirja pärast – kõrval väljamõeldud jutustaja, eestlane Jakob

¹ Vene keeles ilmus „Keisri hull” kõigepealt 1980. aastal ajakirjas Družba Narodov Olga Samma tõlkes (1912–1985; Olga Samma kohta vt ka Kross 1982). Eraldi väljaandena ilmus romaan vene keeles 1984. aastal ja seejärel veel 1985 (2 väljaannet), 1987 ja 1991. aastal. Lisaks on „Keisri hull” ilmunud soome (1982, 1991, 1999), rootsi (1983, 1991), ungari (1983), bulgaaria (1984), tšehhi (1985), slovaki (1985), leedu (1985), norra (1986), poola (1988), saksa (1988, 1990, 1994, 2003, 2007), ukraina (1988), prantsuse (1989, 1992, 2008), läti (1991, 1999), inglise (1992, 1993), hollandi (1992, 1997), hispaania (1992, 1993), taani (1992), portugali (1992), itaalia (1994, 1997) ja jaapani (1995) keeles.

Mättik, Bocki naisevend. Tema õel Eeval, endisel pärisorisel talutüdrukul, kellest saab abielludes Catherine von Bock, on samuti reaalne prototüüp. Siiski võib teda romaani kangelannana pidada kirjaniku loomingulise mõtte-töö viljaks, sest reaalsest Kittyst – nagu teda nimetas abikaasa – teame me liiga vähe.

„Keisri hullu” kirjutamise ajal ei olnud Malle Salupere veel lahendanud selle üllatava abielu saladust. Tema uurimus, mis paljusi täpsustab ja korrigeerib romaani faktilist aluspõhja, ilmus alles 1990. aastal (Salupere 1990, Salupere 1998). Ometi on juba Nikolai Lõžin oma Bocki-artiklis (mis on üks romaani põhilisi allikaid) kirjutanud, et Timotheus oli 13 aastat lootusetult armunud ühte tütarlapsesse, ja võrdles tema tunnet Novalise ja Žukovski armastustega² (Лыжин 1859). Malle Salupere on tuvastanud, et kireobjekt oli Julie Catherine von Berg (1786–1817), kes 1813. aastal abiellus Timotheus von Bocki venna Karliga ja suri 1817. aastal (Salupere 1998: 76). Tema toatüdruk oli eestlanna Ewa, kes õigeusku üle minnes sai nimeks Jekaterina. Laulatusel Tartu Uspenski kirikus pandi ta kirja kui Jekaterina Petrova – tema nimi meenutas Bockile kaotatud armastatut (Salupere 1998: 81).

Jaan Kross ei teadnud armastutu nime, kuid Timotheus von Bocki õnnetu armastuse lugu oli talle üldjoontes teada. Sellepärast on Timo abielu tõlgendus tema romaanis samavõrd „ideoloogiline” kui prototüübi žest. Pole kahtlust, et abielu talutüdruga, mis oli sõlmitud mõni kuu pärast armastatud naise surma (surm – 14. märtsil 1817, pulmad – 12. oktoobril 1817), poliitilise memorandumi üle mõtlemise ajal, oli Timotheus von Bocki ühiskondliku programmi koostisosa: „Näen igas eestlases oma kaasmaalast” (Bock 1951: 193).³

Krossile, eestlaste saatusest kõneleva romaani autorile, on oluline rõhutada, et eesti talupojad Eeva ja Jakob suutsid lühikese ajaga saada haritud inimesteks, et Kittyst ei saanud mitte ainult Timo naine, vaid ka tema kaasvõitleja ning samuti tõeline daam, kes valdas ilu, mõistuse ja seltskondliku takti kõiki nüansse, kaotamata samal ajal oma talupoeglikku juuretist. Ta oli võrdselt avatud nii külanaietele kui ka ülikoolilinna Tartu intellektuaalsele eliidile. Ja muidugi seob Timot ja Kittyt romaanis sügav vastastikune armastus. Krossi romaanis peab balti aadliku tehtud valik eesti talutüdruku kasuks kinnitama lugeja silmis uhkust eesti rahva üle, usku selle rahva suurtesse võimalustesse. Korduvalt rõhutatakse, et äsjastest talupoegadest on saanud Parroti, Moieri, Ewersi, Žukovski jt vestluskaaslased. Irooniliselt trakteeritakse mõne isiku eksalteeritud reaktsiooni (näiteks keisrinna Maria Fjodorovna oma), kes nägi selles enneolematut „imet” (vt Kross 1978: 148 jj).

Jakob Mättik ei ole üldsegi „lihtsameelne maamõõtja” ega inimene, kes on kaotanud ühe (eesti) identiteedi ja ei ole veel omandanud teist, nagu on kirjutanud mõned uurijad. Ta on keeruline, reflekteeriv kangelane, kes rõhutab oma uues ja üsna määratlematus seisuslikus staatuses e e s t l u s t. Seisuslike piiride ületamine ei tähenda Jakobi (nagu ka Timo) jaoks rahvuslikkuse

² N. Lõžini artikli pealkiri on „Žukovski tutvus romantilise kooli vaadetega”. See pealkiri on tingitud tsensuurioludest ja selle ülesandeks on varjata peategelase nime.

³ Mingi muutus tunnetes oma naise vastu toimus ilmselt hiljem. Aleksander I-le adresseeritud kirja mustandis, mille on publitseerinud Anatoli Predtšetšenski oma Bocki monograafias, on ta kirjutanud järgmist: „Iga päevaga kiindun oma naisesse – ta on lapseootel ja kõigi poolt tagakiusatud. Ma võin kaduda ja tema saatuse saab siis olema kohutav” (Предтетенский 1953: 81).

kaotamist. Just sellepärast paneb Kross, ajaloolise tõepära kiuste, Jakobi kirjutama oma päevikut eesti keeles. Eessõnas, kus valgustatakse käsikirja ajalugu, mille olevat autori kätte toimetanud üks Eesti ajaloo huviline, kes leidis selle blokaadiaegses Leningradis, on spetsiaalselt kõne alla võetud keele probleem:

Olen osalt eesti- ning prantsuse, osalt saksakeelse käsikirja võõrkeelsed osad [siin on mõeldud Jakobi ümber kirjutatud katkendeid Timo käsikirjast – *L. K.*] eesti keelde tõlkinud ja mõlema kihi keele kaasaegsele lugejale enam-vähem loetavaks ühtlustanud (Kross 1978: 6).

Muide, mitte ainult XIX sajandi alguses, vaid ka teisel poolel jäi haritud eestlaste keeleks saksa keel:

Eesti keel polnud veel möödunud sajandi [s.t XIX sajandi – *L. K.*] lõpul niipalju arenenud, et seda võinuks kasutada mõttevahetuses teaduse, kirjanduse, kunsti ja muude alade üle. Isegi niisuguses eestluse kantsis nagu Eesti Üliõpilaste Selts oli veel 1890. aastatel eesti keele tundmine „väga puudulik”. Alles 1900. aastal sätestati EÜS-i kodukorras nõue, et seltsi liige on kohustatud esimese poolaasta vältel täielikult omandama eesti keele (Karjahärm, Sirk 1997: 194).

Muidugi olid need asjaolud Jaan Krossile suurepäraselt tuttavad. Kuid tema romaani kontseptsiooni jaoks oli vaja muud. Sellepärast on romaani tegelaskonna või seal nimetatud inimeste hulka toodud nii palju haritud eestlasi: Friedrich Robert Faehlmann, tuntud topograaf kindral Karl Tenner (1783–1860), Otto Wilhelm Masing (tõsi, tema oli küll pooleldi sakslane). Kõik nad tõestavad oma olemasoluga, et ka eestlased võivad tõusta euroopalikule haridustasemele, kui neile uks hariduse juurde kas või ainult praokile jätta. Põhjuseta ei toimu Jakobi tajus murrang Timo memorandumit lugedes siis, kui ta jõuab teesini kõigi klasside võrdsusest seaduse ees ja selleni, et „Teadmised peavad võrrutama õiguse ameteile” (Kross 1978: 132).

Millisena astub Krossi romaanis meie ette Venemaa, tema ajalugu ja kultuur? Vastamaks sellele küsimusele tuleb meil kõigepealt vaadata, kuidas tõlgendab neid reaalne Timotheus (Timofei Jegorovitš) von Bock (1786–1836) oma kujuteldavas kõnes Liivimaa Maapäeval, mille ta memorandumina saatis Aleksander I-le.

Kuigi Bock kirjutas oma teksti saksa keeles ja tõlkis selle hiljem keisri jaoks prantsuse keelde, oskas ta suurepäraselt ka vene keelt (mida tõendab Malle Salupere raamatus publitseeritud kiri Žukovskile – Salupere 1998: 73) ja kuulus baltisakslastest russofiilide ringi, kes nimetasid üksteist intiimses erakirjavahetuses venepäraste hellitavate lühendnimedega: Timoša (Timotheus von Bock), Fedinka (tulevane kindral-feldmarssal Friedrich Berg), Luša (Karl Lilienfeld) (Salupere 1998: 73).⁴ Järelikult oli keisrile saadetud teksti keele valik samuti žest, mis rikkus ametlikku etiketti ja demonstreeris auto-

⁴ Selline russofiilsus sobib hästi 1810. aastate esimese poole üldeuroopalike meeleoludega, kui Venemaad (mitte kuigi kauaks!) ümbritses Napoleoni võitja ja Euroopa vabastaja oreool ning moes oli kõik venepärane.

ri sõltumatust, asetades ta adressaadiga otsekui samale tasemele. Seda on oluline rõhutada, sest Bock tunneb ennast venelasena ja näeb Venemaal oma kodumaad: „Liivimaa oli minu jaoks alati kodu, minu jaoks kõige kallim koht maa peal, kuid ei ole kunagi olnud isamaa” (Bock 1951: 193).⁵ Bock leiab, et Liivimaa aadelkond peab saama „vene aadelkonna võõrandamatuks osaks”, vastasel juhul muutub ta „ainult väikeseks välismaa kolooniaks”.⁶ „Me peame olema venelased, me võime saada venelasteks, saagem siis venelasteks,” kutsub ta üles liivimaalasi.

Sellisele positsioonile on kaks selgitust. Esiteks on see vaimustus vene rahva üle, mis põhineb 1812. aasta kogemusel:

Isegi, kui Venemaal puuduks aadelkond, hõivaks tema rahvas ikkagi silmapaistva koha tsiviliseeritud rahvaste hulgas. See, kellel on endal olnud võimalus võrrelda eri maade alamklasse, leiab, et vene habemik on esimesel kohal Euroopas oma religioossuse, kodumaa-armastuse, puhtsüdamlikkuse, toimekuse, taibukuse poolest. Meil puudub veel – õnnetuseks – kolmas seisus, mille tulemusena meie, vaatamata suurtele pingutustele, langeme pidevalt porri. Kuid mis segab meil seda loomast? Vene rahva suure täiustumisvõime juures ei võtaks see üle 20 aasta (Bock 1951: 194).

Selles arutluses on eriti iseloomulik asesõnade *meie, meil* kasutamine. Bock tunneb ennast osana vene rahvusest: „Minu süda kuulub tervenisti ainult suurele rahvale, kellega tihedas ühenduses olen ma ette võtnud ja teoks teinud seda, mis kõige suurepärasem siin maailmas” (Bock 1951: 193).

Muidugi, sõna *rahvus* (pr *nation*, vn *нация*) all ei pea ta silmas mitte etnilisust, vaid kodakondsust ja kuulumist vene kultuuri. Bock loetleb vaimustusega suurte luuletajate (kelle hulgas ei unusta ka oma sõpra Žukovskit), skulptorite, kunstnike, heliloojate, näitlejate nimesid (Bock 1951: 194), kinnitab, et Venemaal on olemas „suurte teenetega riigimehi, kes suudavad lahendada ülesandeid Euroopa mastaabis” (Bock 1951: 196).

Sellisel foonil kõlab eriti järsult ja kompromissitult kriitika valitsuse ja peaaesjalikult isiklikult keisri aadressil. Despotism ja pärisorjus – need on Venemaa pahed. „Demagoogia ja variserlikkus on alati olnud türannia esimesed kaaslased,” kinnitab Bock (1951: 196) ja nimelt nendes pahedes süüdistab ta Aleksandrit. Memorandumi autor on loonud suure paljastusjõuga kõrgretoorilise teksti. Ta nimetab keisrit Tartuffe’iks: „upsakus, tühisus ja omavoli – see on jumalus, kellele ta toob ohvriks riigi” (Bock 1951: 198). Aleksander armastab paraade, „sest paraad on tühisuse pidu” (Bock 1951: 198). Selliste süüdistuste nimekiri on tekstis üsna muljetavaldav. Muidugi, kättemaksuhimuline keiser ei andestanud, et avalikult tehti juttu tema isa

⁵ Malle Salupere on kirjutanud, et Timotheus von Bock kuulas Tartu ülikoolis Andrei Kaissarovi loengukursust. Nii et tõenäoliselt tundis ta ka kuulsat „Kõnet armastusest Isamaa vastu”, millega Kaissarov esines Tartus ja mis hiljem avaldati ajakirjas *Сын Отечества* (vt Кайсаров 1813). Tekstide ühisjooned on ilmsed.

⁶ Bocki arutluskäik on tõeliselt hämmastav. „Meie, ilmajäetud, asjade käigu tõttu, religiooni trööstita – meie kirikud on ükskõiksuse templid [---], kui õnnetud me veel oleksime olnud, kui meil poleks olnud isegi isamaad,” kirjutab ta, pidades silmas baltisakslasi. Sellel foonil muutub mõistetavaks tema idee muuta õigeusu kirik „kui evangeeliumi, rahvalikkuse ja sallivuse tempel” (Bock 1951: 200) valitsevaks uuel reformitud Venemaal.

Paul I tapmisest, ei sõjaväeasulate kritiseerimist, ei protesti Püha Liidu ja „prostituut” Krüdeneri⁷ müstitsismi vastu, ei süüdistust „kodumaa reetmises” seoses Poola küsimusega (Bock 1951: 199).

Kuid peame pöörduma tagasi teise põhjuse juurde, miks Bock kutsub baltisakslasi sulanduma „rahvusliku aadelkonna” koosseisu. Tema arvates on baltisakslastel iidsed konstitutsioonilised õigused ja nad võivad võitluses despotismi ja omavoliga endaga kaasa haarata vene aadelkonna. Sellel utoopilisel ja aristokraatlikul seisukohal oli palju ühist Puškini vaadetega 1830. aastatel, kui poeet lootis vene vana aadelkonna sõltumatusele ja autundele, tema võimele seista vastu bürokraatlikule omavolile. Nii paneb Bock liivimaalaste õlgadele Venemaa ümberkujundamise suure missiooni.

Bocki positiivne programm on rahvust ühendavate reformide nõudmine: representatiivne juhtimine, konstitutsioon, kohtuvõimu avalikkus, seaduste austamine jms. Reformide liidrina näeb ta aadlikke, sest „nad on ainsatena kogu impeeriumis tsiviliseeritud” (Bock 1951: 200). Aadelkond omakorda, „nõudes imperaatorilt õiglast kohtumõistmist, korda ja kodanikuvabadust, garanteerib needsamad õigused omakorda oma alamatele”, s.t talupoegadele. Selle tulemusena, nimetades pärisorjust „samavõrd mõttetuks kui meelepaha tekitavaks institutsiooniks” (Bock 1951: 192), püstitab Bock mõnevõrra kahe-mõttelise küsimuse: „Kas on meie kui aadliseisuse huvides ja riigi kui terviku huvides eraldada meist talupoega?”⁸ (Bock 1951: 193).

Pöördume tagasi romaani juurde. Juri Lotman on oma „Keisri hullu” käsitlevas intervjuus juba märkinud mõningaid Krossi teksti jaoks olulisi kirjanduslikke ja ajaloolisi paralleele: „Kapteni tütre” ajaloolise jutustuse puškinlik võttestik, Schilleri „Don Carlos” (mis on oluline just nimelt vene kontekstis), Gribojedovi „Häda mõistuse pärast”, paralleel von Bocki ja Tšaadajevi saatuste vahel (Lotman 2005: 66–71). Lotmani läbinägeliku hinnangu põhjal „Gribojedovi „Häda mõistuse pärast” on ju Bocki lugu” (Lotman 2005: 70). Lisagem, et 1960. aastate alguses tõlkis just Jaan Kross Gribojedovi komöödia eesti keelde (Gribojedov 1964), nii et ta teadis hästi, kuidas Tšatski oma „karbonarismi” pärast kuulutati hullumeelseks. On ilmselge, et tõlketööst on olnud kasu ka kirjaniku enda loominguks.

Muidugi oleks kiusatus oletada, et Kross oli tuttav Juri Tõnjanovi artikliga „„Häda mõistuse pärast” süžee”, mis ilmus 1946. aastal (vt Тынянов 1968: 347–379), kus libahullumeelsuse teemale on antud avar ühiskondlik-poliitiline kontekst (paralleelid kuulujuttudega Byroni ümber, Tšaadajevi looga), kuid me ei saa seda kinnitada. Samuti ei tea me seda, kas Kross oli lugenud Juri Lotmani artiklit „Dekabrist igapäevases elus” (Лотман 1975: 25–75), kus tsiteeritakse ka Bocki memorandumit. Muuseas, Timo käitumiskoodeks, nagu see on esitatud „Keisri hullus”, langeb vapustavalt kokku Lotmani käsitlesega dekabristide igapäevakäitumisest.

Kõneldes hullumeelsusest kui protestivormist, meenutab Juri Lotman oma intervjuus Michel Foucault’ uurimust „Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul” (vt Foucault 2003). Põhimõtteliselt oleks see raamat võinud olla Krossile tuttav, sest oli ilmunud juba 1961. aastal ja tõlgitud 1970. aastatel

⁷ Bock kirjutab pilkavalt, pidades silmas Aleksandrit ja paruness Krüdeneri: „Oletame, et ilmuks imperaator, kes ei häbeneks astuda ühendusse prostituudi või maniakiga või professionaalse petisega, kui see pakub ennast välja Jumala väljavalituna...” (Bock 1951: 195).

⁸ Romaanis naaseb Jakob Mättik korduvalt ja arusaamatutes selle teesi juurde.

paljudesse keeltesse. Kuid taas ei ole meil vastust sellele ja teistelegi küsimustele ning ei saa välistada, et ka kirjaniku arhiiv ei anna neile vastuseid. Kross kaldub mõnikord pigem ähmastama oma loominguliste otsingute järgi kui uurijaid nende juurde juhtima.⁹

Tundub, et antud juhtumitel on tegu vaid tüpoloogiliste vastavustega, mis tunnistavad eesti kirjaniku kõige kõrgemal tasemel ajaloolist intuitsiooni ja tema põhjalikku süüvimist Vene ja Euroopa XIX sajandi alguse ajaloolistesse kontekstidesse.

Pöördume nüüd selle juurde, kuidas Kross on tödelnud „Keisri hullus” Bocki kirja ja millisena kerkib lugeja ette Aleksandri- ja Nikolai-aegne Venemaa. Tõlgendus on antud otsekui kahel tasandil.

1. Süžeeilis-sündmuslikul tasandil – Timo arreteerimine, tema kadumine (perekond ei tea, kuhu ja kui kauaks ta on ära viidud), seejärel vabanemine ja elu „hulluna” koduarestis.

2. Ideelisel tasandil (Timo ideede vastuvõtt). Süžee kohaselt leiab Jakob Mättik Võisiku härrastemaja peidikust memorandumi mustandi, hakkab seda uurima ja koos omapoolsete kommentaaridega ümber kirjutama oma päevaraamatusse, jõudes oma õemehe positsiooni järsult eitamiselt tasapisi selle mõistmiseni.¹⁰

Timo memorandumi tekst Krossi romaanis ei vasta kaugeltki alati Bocki kirja publitseeritud originaalile. Kross on selle loonud ajaloolise romaani žanrireegleid silmas pidades. Kohati on see kokku pandud kirja erinevatest lõikudest, kuid sageli märkimisväärsete lisanduste ja mõtteliste nihetega. Samas on Kross mõned, võrdlemisi ulatuslikud osad võtnud teose ideestiku toetuseks hoopis teistest allikatest, eriti Sergei Solovjovi teosest „Venemaa ajalugu iidsetest aegadest alates”.¹¹

Toome siikohal ühe üsna iseloomuliku mõttenihke Krossi romaanis. Timotheus von Bock kirjutab keiser Paul I kohta:

Paul maksis oma eluga vägivalla eest aadelkonna üle, ja kui neist aegadest ilmusid veel uued orjuse vormid, siis soov elada rahulikult ja väärilt ilmneb praegu (kui rahvus on tunnistanud oma ühtsust ja jõudu) seda suurema jõuga (Bock 1951: 194).

⁹ Tartu Ülikoolis 1998. aastal loetud loengutel ei rääkinud ta faktiliselt mitte midagi „Keisri hullu” allikatest. Vt Kross 2003: 84–90.

¹⁰ Evolutsioonist, mis toimus romaani kangelasega memorandumi lugemise käigus, on kirjutanud Eneken Laanes. Vt Laanes 2004: 201–219

¹¹ Vrd näiteks Timo kirja keisrile Krossi romaanis (Kross 1978: 94) tegeliku kirja tekstiga (Bock 1951: 80–81). Ekskurss Venemaa ajalukku keisrinna Jelizaveta ajal on peaaegu sõnasõnaliselt maha kirjutatud S. Solovjovi „Venemaa ajaloo...” vastavast peatükist: „Kõiki kolme Lopuhhinit ja Anna Bestuževat karistada surmaga nad rattal lõhki kiskudes ja lõigates suust keele. Ivan Moškovi, Aleksandr Zõbinit, vürst Ivan Putjatinit, Sofja Lilienfeldi karistada surmaga – Moškov ja Putjatin tõmmata neljaks, Zõbinil ja Lilienfeldil raiuda maha pea selle eest, et kuulates ohtlikke kõnelusi, ei kandnud nad sellest ette. Kammerherra Lilienfeld – hoolimatuse eest selle suhtes, mida kuulis oma naiselt – võtta ära kõik aukraadid, saata asumisele; viitserittmeister Lilienfeld, alamporutšik Akinfov ja adjutant Kolõtšov saata väeteenistusse; aadlik Rževskit peksta piitsaga ja saata madruseks. Keisrinna muutis seda lauset järgmisel viisil: kolme Lopuhhinit ja Anna Bestuževat peksta nuudiga, lõigata ära nende keeled ja saata asumisele; Moškovi ja Putjatinit peksta nuudiga, Zõbinit piitsaga ja saata asumisele; Sofja Lilienfeldi mitte karistada kuni sünnituseni, aga ainult teatada, et on kästud peksta teda piitsaga ja saata asumisele” (Соловьев 1993: 228).

Kross muudab selle segasevõitu passaaži selgemaks:

Keiser Paul maksis eluga vägivalda eest, mida ta sooritas aadli õiguste kallal ja inimsuse kallal ülepea... [---] Ja kui sellest ajast esineb ikka veel türanniat ja orjust, siis manifesteerib seadusliku ning ausa elu ihaldus ennast nüüd, kus rahvas oma ühtsuse ja jõu ära on tundnud, ometi seda võimsamalt... (Kross 1978: 95–96. Minu sõrendus – *L. K.*).

Näeme, kuidas kirjanik on suurendanud teksti türanniavastast suundumust.

Toome interpolatsiooni kohta ühe näite väga paljude hulgast. Kross on lisanud Timo teksti loo suurvürst Konstantin Pavlovitši argpükslikust käitumisest Bautzeni lahingus ja tema sõimu husaaride aadressil: „Вы, быки, умеете только драться!” (Kross 1978: 96; lause on eestikeelses tekstis vene keeles).¹² See on vajalik, et toetada Timo nõrдинud repliike (mis samuti puuduvad Bocki originaalis): „Mu härrad, peab olema pori soontes, et taluda selliseid solvanguid... [---] Ma küsin: kes me siis oleme? Kas Romanovite perekonna loomakari?” (Kross 1978: 96).

Vaimustus vene kultuurist, mis on olemas Bocki tekstis, on säilinud ka „Keisri hullu” Timo memorandumis. Krossi romaanis on olemas ka stseenid, milles on kaastundega kujutatud Žukovskit (vt selle kohta ka Kisseljova, Stepanišševa 2008: 23–26). Korduvalt ja väga positiivselt on meenutatud dekabriste, ausaid ja mehiseid türannia vastu võitlejaid. Kuid tervikuna puudutab despotismi ja despoodi kriitika nii või teisiti ka Venemaad – riiki, kus valitsevad pärisorjus ja despotism. Sellepärast ei kutsu romaani Timo – erinevalt tema prototüübist – Liivimaa aadelkonda üles saama venelasteks. Krossi jaoks on see kontseptuaalselt oluline.

Kõigepealt otsustab jutustaja Jakob Mättik ümbritseva maailma üle eesti talupoja vaatevinklist, kelle jaoks kõik härrad ja esmajooned muidugi sakslased – kohalikud maaomanikud – on vaenlased. Kuid tasapisi nakatub ta õemehe loogikast, kes on – nagu Timo ise ennast nimetab – „raudnael keisririigi ihus”. Ja sündmuste kiht – arreteerimine, läbiotsimine, vabastatud „hullu” jälgimine, pealekaebused – saab sotsiaalpoliitilise perspektiivi järkjärgulise laienemise impulsiks. Sellepärast hakkab ka Jakob reflekteerima iseenda suhtumise üle kõrgemasse võimusse, selle üle, millise positsiooni võimu suhtes peaks võtma ta ise, tema endine eestlasest ülemus major Tenner ja samuti Timo ja Eeva poeg Jüri.

Jutustuse käigus rullib Jaan Kross lugejate ees lahti impeeriumi kujundi, kus ei nõuta mitte ausust, vaid pugemist, kus riigi teenimine kergesti seguneb vale ja isegi reetlikkusega.

Just sellepärast pole Krossi romaanis faktiliselt vahet Aleksandri- ja Nikolai-aegse Venemaa vahel. Üheks selle sümbolitest saavad sandarmid, kes saavad Vöisikule, et arreteerida Timo (Kross 1978: 60). See ei pruugi olla anakronism. Jaan Kross on siin toetunud Aleksander I kirjale, mille keiser saatis Liivimaa kubernerile Pauluccile, kus räägitakse – tõsi küll – ühe san-

¹² Nähtavasti on selle fraasi allikaks Konstantin Pavlovitši üks repliik jäägripolgu aadressil. Jäägrid kohtusid suurvürstiga 1812. aasta lõpus, välismaaretkes alguses ja nad ei olnud paraadriietuses. Fraasi on jäädvustanud Nikolai Turgenev oma raamatus „Venemaa ja venelased”: „Эти люди только и умеют, что сражаться!” (Тургенев 2001: 27). Suurvürsti vaprustest/argusest on kirjutanud Maia Kutšerskaja (Кучерская 2005: 112).

darmi saatmisest.¹³ Meenutame, et sandarmite ihukaardiväe pooleskadron, mis oli riietatud helesinistesse mundritesse, moodustati 1815. aastal. Aga siiski olid need teistsugused sandarmid kui need, kes hiljem allusid krahv Alexander von Benckendorffile. Nende funktsiooniks oli esialgu sõjaväes korra tagamine. Kusjuures nii juba nimetatud pooleskadron kui ka peatselt moodustatud sandarmipolk ei läinud hiljem sandarmite erikorpuse koosseisu, mis loodi Nikolai I ajal ja millest sai tõepoolest poliitiline politsei. Kuid sõna „sandarm” pidi „Keisri hullu” lugejas esile kutsuma ühetähenduslikke assotsiatsioone, seetõttu kasutab Kross seda oma romaanis korduvalt. Asjatult ei meenutata ka Ptšelad, s.t Faddei Bulgarini asutatud halvamainelist valitsustruud ajalehte Severnaja Ptšela, kuigi 1822. aastal, millest käib jutt, see ajaleht veel ei ilmunud. Nagu ka sandarmite puhul, ei ole isegi romaani haritud lugeja, kellele selle ajalehe nimi on tuttav, kohustatud mäletama, et ajaleht hakkas ilmuma kolm aastat hiljem. Krossi jaoks on olnud oluline täita oma tekst sümbolitega, mis loovad kindlalt mulje Venemaast kui politseiiriigist.

Ärgem suurendagem näidete hulka. Krossi Venemaa-tõlgendusel on kaks plaani: ajalooline ja kaasaegne. Ajaloolises plaanis käib jutt impeeriumist Aleksander I ja Nikolai I ajal, mis oli tõepoolest despootlik riik. Nähtavasti on oma tähendus ka sellel, et Tsaari-Venemaa ei sümptatiseerinud ka nõukogude võimudele ja tsensuurile ja see muutis Krossi võrdlemisi terava romaani neile sobivamaks. Kuid teosel – nagu igal heal ajaloolisel romaanil – on ka teine plaan.

Muidugi oli „Keisri hull” – romaan poliitilisest dissidendist, kes esitas väljakutse võimudele ja maksis oma julguse eest üheksa aastaga üksikvangistuses ja kõigi õiguste kaotamisega, kes keeldus põgenemast välismaale, et jääda „raudnaelaks keisririigi ihus” – Nõukogude Liidus 1970.–1980. aastatel erakordselt aktuaalne. Vaimuhaiglad, kuhu suleti nõukogude dissidente (sealhulgas eestlasi) poliitilise teisitimõtleamise pärast, meditsiinilised mõjutamisvõtted neis erihaiglates, aga samuti kinnipeetute mõjutamine vanglates ja laagrites, võimudega kompromissile mineku probleemid, maalt – olgu vabatahtliku või sunnitud – lahkumise problemaatika või elu jätkamine pideva surve all, pealekaebamise, koostöö kogemus poliitiliste jälitusorganitega – kõik need nõukoguliku elu reaalsid paistsid „Keisri hullu” lugejatele alltekstist hõlpsasti silma.¹⁴

Loomulikult ei lubanud Kross endale mingeid primitiivseid allusioone (vt Kross 2003: 84). Kuid nagu tõeline ajalooromaanide autor, vastas ta oma tekstiga küsimustele, mis erutasid tema kaasaegseid ja teda ennast. Ja lugeja teadis, et Vene impeerium ei olnud kaugeltki igavene. Selles oli romaani veel üks, seekord optimistlik alltekst. Ta andis lootust. Sellepärast ei ole sugugi juhuslik, et „Keisri hullus” on pööratud nii suurt tähelepanu eestlaste saatusele.

Artikkel on kirjutatud SF teema TFLGR 0469 „Vene kirjanduse retseptsioon Eestis 20. sajandil: tõlgendus- ja tõlkepoeetika” raames.

¹³ Vrd: „Te saadate hr Bocki koos teie juurde lähetatud feldjäägriga, andes viimati nime-tatule, kui on vajalik, ühe sandarmi abiks” (Три письма... 1886: 115)

¹⁴ „Ajaloolistest riimidest” 1820. ja 1970. aastate vahel rääkis oma loengutes ka Jaan Kross. Vt Kross 2003: 88–89. Rein Veidemann omakorda on kirjutanud sellest, et eesti haritlaskonna väljaastumine Eesti venestamise vastu, „40 kiri”, sai omakorda innustust „Keisri hullu” kangelasest tegutsemisest. Vt Veidemann 1996: 323.

Kirjandus

- Bock, Timotheus Eberhard 1951 = Bocki kiri teosest: Декабристы и их время. Материалы и сообщения. Публ. А. В. Предтеченского. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Foucault, Michel 2003. Hullus ja arutus. Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul. Prantsuse keelest tõlkinud Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa.
- Gribojedov, A. 1964. Häda mõistuse pärast. Komöödia neljas vaatuses värssides. Tõlkinud J. Kross. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kisseljova, Ljubov, Stepaništševa, Tatjana 2008. Suureks kõrvaltegelaseks kirjutatud vene poeet. – Horisont, nr 2, lk 23–26.
- Kross, Jaan 1978. Keisri hull. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1982. Olga Samma juubeliks. – Looming, nr 6, lk 853–854.
- Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laanes, Eneken 2004. Jakob Mättik Jaan Krossi „Keisri hullus”: jutustajast tegelaseks. – Kultuuri maailmad. Cultural Worlds. (Acta Collegii Humaniorum Estoniensis. Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 4.) Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut.
- Lotman, Juri 2005. Väga ühiskondlik, väga vajalik raamat. Professor Juri Lotman Jaan Krossi „Keisri hullust”. – Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 66–71.
- Salupere, Malle 1990. Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust. Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks. – Looming, nr 7, lk 983–993.
- Salupere, Malle 1998. Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust. Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks. – Tõed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998, lk 71–94.
- Veidemann, Rein 1996. Eesti müüt ja Jaan Kross. – R. Veidemann, Ajavahe. Mälestusi, pihtimusi, esseid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Кайсаров, Андрей 1813. Речь о любви к Отечеству. – Сын Отечества, № 27.
- Кучерская, Майя 2005. Константин Павлович. Москва: Молодая гвардия.
- Лотман, Юрий 1975. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория). – Литературное наследие декабристов. Ленинград: Наука. Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский Дом).
- Лыжин, Николай 1859. Знакомство Жуковского со взглядами романтической школы. – Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым. Т. 1. Отд. 1. Москва.
- Предтеченский, Анатолий 1953. Современник декабристов Т. Г. Бок. Таллин: Эстгосиздат.
- Соловьев, Сергей 1993. Сочинения в 18 кн. Кн. XI. История России с древнейших времен. Т. 21–22. Москва: Мысль.
- Три письма 1886 = Три письма императора Александра Павловича к маркизу Паулуччи. – Русский архив, № 5.

Тургенев, Николай 2001. Россия и русские. Перевод с французского и статья С. В. Житомирской. Комментарии А. Р. Курилкина. Москва: О.Г.И., Институт „Открытое общество” (Фонд Сороса).

Тынянов, Юрий 1968. Сюжет „Горя от ума”. – Ю. Тынянов, Пушкин и его современники. Москва: Наука.

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud MALL JÕGI

Russian History and Culture in Jaan Kross' Novel „The Czar's Madman”

Keywords: poetics of a historical novel, political meaning between the lines, history and fiction

The novel „The Czar's Madman” is set in the Russia of the first third of the 19th century, while the theme of Russian history is densely interwoven with the main theme of the novel – the fate of Estonians under a foreign yoke. Comparing the fate of the prototype of the „Czar's madman” Timotheus Eberhard von Bock (1786–1836) with that of the Timo of the novel, and Bock's Memorandum to his Czar Alexander I with Timo's letter the author of the article has found that the latter is hardly a replica of the original published version of Bock's letter. The character of Timo and his letter have been created by Jaan Kross, all in the good spirit of the genre of historical novel. In places we find an assemblage, with an essential modification of meaning, of the paragraphs of Bock's letter and addenda from other sources, in particular from Sergey Solovyov's History of Russia from the Earliest Times. In the novel the Russian Empire is depicted as a despotic country with practically no distinction between the slightly more liberal rule of Alexander I and the truly despotic rule of Nikolai I. The state is symbolized by gendarmes and other attributes of a police state. Even though there are no direct allusions to the time of writing the novel, the way Russia is depicted has not little to do with the realities of the Soviet Union of the 1970s (persecution of political dissidents, problems of voluntary or forced emigration, the thin line between loyalty and informing on people, etc.). Between the lines the reader was encouraged to develop internal resistance to violence and given hope to get out from the political deadlock.

Ljubov Kisseljova (b. 1950), PhD, Professor of the Chair of Russian Literature, University of Tartu, ljubov.kisseljova@ut.ee